

Nekateri problemi uporabe različnih klasifikacij pri analizi družbene slojevitosti

Uvod

Pri proučevanju družbene slojevitosti je eden od osnovnih raziskovalnih problemov *identifikacija družbenih skupin (slojev)*. Gre torej za problem *klasifikacije* posameznikov v družbene sloje oz. za definiranje meril, na podlagi katerih razvrščamo posameznike v čim bolj homogene skupine. Pomembnost tega problema se še povečuje, ko se pred raziskovalce postavlja zahteva po zagotavljanju primerljivosti rezultatov njihovih raziskav. To pomeni, da je izbor meril klasifikacije pri komparativnih raziskavah družbene slojevitosti še posebej občutljivo vprašanje. V praksi raziskovanja socialne strukture pa se pojavlja cela vrsta različnih klasifikacij, ki temeljijo na različnih merilih in tako otežujejo možne primerjave rezultatov. Te razlike objektivno izvirajo predvsem iz naslednjih dveh dejstev:

1. *različni cilji konkretnega raziskovanja* – različne klasifikacije so običajno pripravljene za različne namene oz. za reševanje različnih konkretnih raziskovalnih problemov;

2. *koeksistenca različnih oblik strukturiranja družbe* – v konkretni družbi namreč obstajajo *različne dimenzije strukturiranja*, po katerih so pripravljene *različne klasifikacijske sheme*, v katere razvrščamo posameznike.

V našem prispevku se bomo omejili predvsem na prikaz nekaterih problemov konstituiranja klasifikacijske sheme, ki so povezani z realnostjo *večdimenzionalnosti* prostora socialne stratifikacije oz. z dejstvom, da se posamezniki v tem prostoru med seboj lahko razlikujejo na različne načine.

Družbene neenakosti, strukturne sheme in teoretski koncepti ter nekatere metodološke implikacije

Naše razmišljanje o merilih za oblikovanje klasifikacijske sheme družbenih slojev temelji na dejstvu, da je proučevanje socialne strukture določeno s predpostavko o obstoju *družbenih neenakosti*. Ko pa govorimo o *večdimenzionalnosti družbenega prostora*, v katerem se oblikujejo konkretni družbeni sloji, mislimo torej na *soobstoj različnih vrst družbenih neenakosti*.

Glede na vrsto in naravo družbenih neenakosti lahko potem razlikujemo vsaj dva osnovna tipa strukturiranja družbe:

Funkcionalno-relacijska shema strukturiranja družbe.

Tukaj mislimo na strukturo, ki predpostavlja družbene subjekte kot nosilce različnih družbenih vlog v različnih družbenih (sub)sistemih (npr. v sistemu lastninskih odnosov, v sistemu različnih oblik delitve dela, v političnem sistemu, ideološkem sistemu). Pri tem je pomembno, da položaj posameznega subjekta (posameznika ali družbene skupine) ni določen le z njegovo vlogo (funkcionalno), ampak tudi z njegovim odnosom do drugih subjektov (relacijsko). Sistem, v katerem poteka

¹ Mitja Hafner-Fink, mag. sociologije, asistent na Fakulteti za družbene vede.

strukturiranje po funkcionalno relacijski shemi, bomo poimenovali »*subsistem vlog*«, družbene skupine, ki se oblikujejo v njegovem okviru, pa »*razrede*«, ki jih torej ne razumemo le kot ekonomske kategorije.

Hierarhična shema kontinuuma družbenih položajev.

Tukaj pa gre za delitev družbenih subjektov po njihovem položaju v hierarhični strukturi družbe, ki je rezultat neenake udeležbe ljudi (posameznikov) v delitvi pomembnih družbenih dobrin. V tem okviru govorimo o *socialni stratifikaciji* in o hierarhični strukturi *družbenih »slojev«*, ki zavzemajo različne položaje v družbeni hierarhiji. Tukaj položaj posameznih subjektov ni določen z odnosom do drugih subjektov, ampak govorimo le o *razmerju »višji-nižji«*. Takšen sistem strukturiranja pa bomo na kratko poimenovali »*subsistem distribucije dobrin*«.

Z omenjenima dvema tipoma strukturiranja družbe se najpogosteje povezujeta dva *pristopa* k proučevanju socialne strukture: 1. *razredni*, ki postavlja v središče zanimanja prvi tip strukturiranja družbe (funkcionalno-relacijska shema) in 2. *stratifikacijski*, ki tematizira problematiko neenake porazdelitve družbenih dobrin (hierarhična shema kontinuuma družbenih položajev).

Zaradi težav pri operacionalizaciji teoretičnega koncepta razredne strukturiranosti družbe (Bernik, 1987) se pogosto srečujemo z raziskavami, ki v kontekstu stratifikacijskega pristopa iščejo kazalce razredne neenakosti. Gre v bistvu za situacijo, ko na podlagi določenih ugotovitev o stratifikacijski strukturi družbe postavljamo sklepe o razrednosti socialne strukture. Tako so npr. velika distanca med višjimi in nižjimi sloji, visoka stopnja kristalizacije statusov, nizka stopnja (vertikalne) mobilnosti, piramidalna oblika slojske strukture družbe, asimetrična porazdelitev družbenih dobrin kazalci razrednosti konkretne družbe. To pa so v bistvu značilnosti razredne družbene strukture v kontekstu marksističnega pojmovanja, ki govori o odnosih izkoriščanja in odnosih dominacije ter o razredih, ki si v teh odnosih stojijo sovražno nasproti, o razredih, ki zavzemajo nasprotno položaje v lastninskih odnosih, na trgu, v procesih prisvajanja presežnega dela in v procesih upravljanja družbe. Če torej (marksistična) razredna teorija prihaja v težave pri operacionalizaciji svojih konceptov, pa se po drugi strani srečujemo s kritikami stratifikacijskega pristopa, ki mu (predvsem zagovorniki marksistične razredne teorije) očitajo, da je preveč površinski in da ne more zajeti družbene dinamike. Vendar pa kljub težavam pri operacionalizaciji razredne teorije in očitkom, da stratifikacijski pristop ne zmore pojasnjevati družbene dinamike, menimo, da niti prvi niti drugi pristop ni bolj resničen. V bistvu gre za to, da v družbi koeksistira več tipov strukturiranja: tako razredni kot stratifikacijski, ali če rečemo bolj na splošno – družba se hkrati strukturira tako po funkcionalno-relacijski shemi kot po hierarhični shemi kontinuuma družbenih položajev. Še več, gre za medsebojno povezovanje in prepletanje obeh tipov strukturiranja družbe, pri katerih se srečujemo z različnimi razsežnostmi neenakosti. Gre lahko tudi za medsebojno odvisnost položajev v različnih subsistemih: položaj (vloga) posameznika v subsistemu, ki je strukturiran po funkcionalni-relacijski shemi, določa njegov položaj v subsistemu, ki je strukturiran po hierarhični shemi kontinuuma družbenih položajev.²

Iz narave in intenzivnosti povezav med položaji v obeh vrstah subsistemov ter na temelju soodvisnosti položajev na različnih hierarhijah distribucije pomembnih

² Navedimo en primer takšne povezanosti: položaj posameznika v sistemu delitve na fizično in umsko delo določa njegov položaj v sistemu delitve dohodka; pri tem pa je ta povezanost odvisna tudi od konkretnega sistema vrednot – fizično delo je bilo npr. v socialističnih družbah *relativno* višje vrednoteno kot v kapitalističnih družbah.

družbenih dobrin lahko sklepamo o tipu konkretne družbe. Poleg tega pa je treba vse te povezave upoštevati tudi pri izdelavi klasifikacije, s katero želimo prikazati hierarhično strukturo in ustrezno distribucijo (profil) družbenih slojev.

Pri empiričnih raziskavah družbene slojevitosti je posameznik izhodišče in osnovna enota raziskovanja. Seveda pri tem v ospredju zanimanja ni več izoliran posameznik, ampak posameznik kot pripadnik določenega sloja oz. *skupina podobnih posameznikov*. Pred raziskovalce pa se postavlja vprašanje, kako identificirati takšne skupine oz. družbene sloje. Gre torej za problem *operacionalizacije* izhodiščnega koncepta družbene slojevitosti, katere rezultat naj bi bil jasna, nedvoumna in popolna *klasifikacija (razvrstitev) posameznikov* v družbene sloje. Pri tem lahko razlikujemo dva osnovna pristopa k proučevanju socialne stratifikacije: 1. prvega smo poimenovali *apriorni*; 2. drugega pa *sintetični*.³ Poglejmo na kratko značilnosti obeh.

Apriorni pristop – apriorna klasifikacija

Za apriorni pristop je značilno, da se po različnih merilih vnaprej določijo družbene skupine (sloji), ki se nato primerjajo glede na svoj status, zavest, stil življenja. Merila klasifikacije so lahko različna, vendar pa na splošno lahko govorimo o dveh osnovnih: 1. funkcionalna; 2. hierarhična.

– Na podlagi *funkcionalnih meril* pridemo do klasifikacij, kjer družbeni sloji niso nedvoumno in enoznačno urejeni v kontinuumu od nižjega do višjega. Tako smo v raziskavah družbene slojevitosti jugoslovanske družbe pogosto srečevali klasifikacijo v naslednje družbene sloje: zasebniki (npr. kmetje, obrtniki), delavci (različne kategorije fizičnih delavcev), uslužbenci, strokovnjaki, vodilni (npr. direktorji, politični funkcionarji) (npr. Popović et al., 1977, 1987). Tej klasifikaciji bi lahko rekli profesionalna, vendar pa je na nek način večdimenzionalna, saj vključuje različne vidike delitve dela (npr. delitev na fizično in umsko delo in delitev, ki izhaja iz organizacije dela) in merilo lastnine proizvodnih sredstev (zasebniki in drugi). Srečujemo pa se tudi s klasifikacijami, ki so utemeljene na strukturi dejavnosti zaposlitve: gospodarstvo, družbene dejavnosti, državne službe (npr. Šiber, 1987). Takšno klasifikacijo pa lahko poimenujemo sektorska.

– Na podlagi *hierarhičnih meril* pridemo do klasifikacij, kjer so družbeni sloji urejeni v hierarhijo od nižjega k višjemu. Tudi takšne klasifikacije lahko temeljijo na različnih merilih. Pri tem gre za razvrstitve na podlagi posameznih kazalcev družbenega položaja: npr. dohodek, izobrazba. V takšnih klasifikacijah se običajno srečujemo z bolj ali manj razčlenjeno lestvico treh osnovnih slojev: nižji, srednji, višji.

Pogosto pri raziskovanju socialne stratifikacije naletimo na kombinacijo obeh meril apriorne klasifikacije. Tako lahko sloje, do katerih smo prišli s profesionalno klasifikacijo, uvrstimo v hierarhijo na različne načine, kot so npr. naslednji: 1. hierarhična ureditev na podlagi teoretskih predpostavk (pri razredni teoriji npr. razmerje vladajoči-vladani, lastniki-nelastniki); 2. upoštevanje razvrstitve v okviru diskurza (vladajoče) ideologije (npr. Hafner Fink, 1989: 36); 3. priprava slojevske hierarhije na podlagi empirične analize – npr. ocene anketirancev o položaju posameznih poklicnih kategorij na različnih hierarhičnih lestvicah (npr. ugled,

³ Poimenovanje obeh pristopov je le *pogojno*. Gre le za to, da s poimenovanjem poudarjamo tisti vidik posameznega pristopa, ki je zanj posebej značilen. Kot bomo videli kasneje, pa povsem ostre meje med njima ni mogoče potegniti.

življenjski standard, moč) (glej npr. Goldthorpe & Hope, 1974). Vendar pa pri tej tretji možnosti v bistvu ne moremo več govoriti o pravi apriorni klasifikaciji, saj zahteva analitski pristop in pridemo do nje šele z empirično analizo. S tem pa smo se približali drugemu možnemu pristopu, za katerega pa je značilno ravno to, da do klasifikacije (razvrstitve) posameznikov pridemo izključno z analizo empiričnega gradiva.

Sintetični pristop – sintetična (empirična) klasifikacija

Do sintetične klasifikacije pridemo tako, da na temelju različnih meril (teorija, empirija) izberemo *večje število relevantnih kazalcev družbenega položaja* in nato na njihovi podlagi poskušamo empirično ugotoviti, v kakšne skupine in v koliko različnih skupin razpade celotna populacija. Izhodišče za takšno klasifikacijo je razmislek o obstoju večjega števila relativno neodvisnih dimenzij družbenega položaja. Do družbenih slojev (skupin podobnih posameznikov) pridemo s *klasificiranjem v tem večdimenzionalnem prostoru socialne stratifikacije*. To običajno dosežemo s pomočjo različnih metod za razvrščanje v skupine (glej Hafner Fink, 1988, 1989). Zaradi postopka, s katerim pridemo do sintetične klasifikacije, jo lahko poimenujemo tudi *empirična*. Tukaj torej ne gre le za empirično ugotavljanje hierarhične razvrstitve klasifikacijskih kategorij, ki smo jih pripravili vnaprej, ampak z empirično analizo kategorije tudi identificiramo (»rekonstruiramo«).

Glede na to da v analizo vključimo večje število spremenljivk, ki predstavljajo različne dimenzije družbenega položaja, s pomočjo taksonomskih metod ne dobimo skupin, ki bi jih lahko nedvoumno uredili v hierarhijo od nižjega do višjega sloja.⁴ Pri razvrščanju na podlagi kazalcev položaja v posameznih stratifikacijskih dimenzijah lahko o hierarhični razvrstitvi skupin na kontinuumu od nižjega do višjega družbenega položaja govorimo le, če gre za usklajenost položajev na posameznih stratifikacijskih dimenzijah. Čeprav sintetična klasifikacija, dobljena z metodami za razvrščanje v skupine, ne predstavlja jasne enodimenzionalne hierarhije družbenih slojev, to v bistvu ni pomanjkljivost takšnega pristopa, saj rezultat celo bolj ustreza realnim družbenim razmeram, kjer se dejansko srečujemo z različnimi (vzporednimi) hierarhijami družbenega položaja.

S postopkom sintetične klasifikacije torej ne dobimo družbenih slojev kot čistih in enoznačnih stratifikacijskih kategorij, ampak nekakšne »grozde« *populacije oz. agregate posameznikov, ki so si v večdimenzionalnem prostoru socialne stratifikacije najbolj podobni*. Dosedanje raziskave (predvsem na podatkih za Slovenijo) takšno trditev tudi potrjujejo. Čeprav je bilo v grobem mogoče na podlagi rezultatov klasificiranja s pomočjo metod razvrščanja v skupine pripraviti tudi hierarhično razvrstitev »slojev« (od »nižjega« do »višjega«), pa se je hkrati izkazalo, da gre pri posameznih »slojih« za bolj ali manj izrazito neusklajenost položajev na različnih statusnih dimenzijah, ki so bile merilo za razvrščanje. Ta neusklajenost se je pojavljala predvsem na relacijah med naslednjimi dimenzijami: materialni status – politična moč, izobrazba – politična moč (glej Hafner Fink, 1988, 1989).

V nadaljevanju bomo z empiričnim primerom ponazorili pomembnost izbora ustrezne slojevske klasifikacije. Osredotočili se bomo na primerjavo rezultatov, do

⁴ To še posebej velja v primeru, ko populacijo razvrščamo na podlagi kazalcev za funkcionalno klasifikacijo, saj imamo v tem primeru opravka z nominalnimi (dihotomnimi) spremenljivkami, ki že vsaka posebej ne omogoča hierarhične taksonomije.

katerih pridemo z različnimi klasifikacijami. S tem bomo poskušali prikazati pomanjkljivosti oz. enostranskosti, v katere lahko zaide raziskovanje družbene slojevitosti, ki se zadovolji samo z eno klasifikacijo posameznikov v družbene sloje, še posebej če je ta pripravljena na temelju neustreznih meril.

3. Primerjava in učinki različnih klasifikacij – empirični primer

Za analizo⁵ smo pripravili *tri klasifikacije* na podlagi različnih meril in različnih pristopov: 1. prva klasifikacija je bila pripravljena izključno na podlagi *izobrazbe* anketirancev – dokončane šole; 2. druga je bila pripravljena na podlagi *poklica*, in sicer ob upoštevanju različnih elementov poklicnega položaja; 3. tretja klasifikacija pa je bila pripravljena *empirično* na podlagi treh razsežnosti družbenega položaja: *politična moč, materialni položaj, stil življenja*. Najprej smo primerjali profile stratifikacijske strukture, do katerih pridemo z uporabo različnih klasifikacij, nato pa smo poskušali še ugotoviti, ali prihaja ob uporabi različnih klasifikacij do razlik v povezavi med slojevsko pripadnostjo in družbeno zavestjo. Zaradi lažje primerjave smo za konkretne analize vse klasifikacije pripravili z enakim številom kategorij – v obliki petstopenjske (ordinalne) lestvice.

Klasifikacija po izobrazbi

Prvo klasifikacijo smo pripravili na podlagi *apriornega pristopa* in je povsem elementarna, saj je bilo edino merilo za njeno pripravo *izobrazba oz. dokončana šola* anketirancev. Za analizo smo pripravili dve verziji izobrazbene klasifikacije, in sicer:

a) prva klasifikacija je vsebovala naslednjih *pet* kategorij: 1. nedokončana OŠ; 2. dokončana osnovna šola; 3. poklicna šola; 4. srednja šola; 5. višja/visoka šola (EDUC);

b) druga klasifikacija pa je vsebovala naslednje kategorije: 1. osnovna šola ali manj; 2. poklicna šola; 3. srednja šola; 4. višja šola; 5. visoka šola (EDUC1);

Uporaba izobrazbene klasifikacije v analizi družbene slojevitosti je povsem smiselna in zelo operativna. Raven izobrazbe namreč merimo vsaj z ordinalno lestvico (če gre za leta šolanja, pa lahko pogojno govorimo celo o intervalni lestvici). Pripadnost posameznim izobrazbenim kategorijam je lahko zato kazalec pripadnosti družbenim slojem, ki so hierarhično urejeni od nižjega do višjega.

Razen tega da lahko pripravimo slojevsko klasifikacijo izključno na podlagi izobrazbe, pa smo v nekaterih analizah pokazali tudi na smiselnost in velik pomen izobrazbe pri pripravi sestavljene klasifikacije. Tako smo pri odkrivanju slojevskih kategorij v *večdimenzionalnem prostoru socialne stratifikacije* s pomočjo metode voditeljev *uporabili izobrazbo* (ki je bila le eno od meril razvrščanja) *kot ključno merilo hierarhične ureditve skupin* («clustrov»). Identificirane skupine smo uredili v slojevsko hierarhijo na podlagi ravni izobrazbe v središču skupine. Tako smo prišli do dokaj konsistentne ureditve, saj so bile na spodnjem delu hierarhije

⁵ Vse analize, ki jih tukaj prikazujemo, smo opravili na podatkih za Slovenijo, ki so bili zbrani v okviru medrepubliškega projekta *Razredna bit sodobne jugoslovanske družbe*, in sicer v juniju in juliju 1986 z anketnim vprašalnikom na reprezentativnem vzorcu polnoletnih stalnih prebivalcev Slovenije. Tako je bilo v analizo vključenih 2056 polnoletnih oseb (moških in žensk).

skupine, ki so poleg najnižje ravni izobrazbe imele tudi najnižje vrednosti na drugih stratifikacijskih dimenzijah, na zgornjem delu hierarhije pa je šlo ravno tako za usklajenost na najvišjih položajih posameznih stratifikacijskih dimenzij (Hafner Fink, 1988 in 1989).

Klasifikacija po poklicu

Tudi druga klasifikacija je bila pripravljena na podlagi t. i. *apriornega pristopa*. Pri tem je bilo upoštevanih več meril, tako da ima nekatere lastnosti sintetične klasifikacije. Ni pa bila pripravljena empirično, ampak vnaprej na podlagi teoretskih predpostavk. V bistvu je šlo za klasifikacijo po *delu (poklicu)*, ki so ga anketiranci opravljali; upoštevana pa so bila naslednja merila: 1. delitev na fizično in umsko delo; 2. delitev na vodilne in izvršilne delavce; 3. delitev na podlagi lastnine proizvodnih sredstev (zasebni lastniki, nelastniki); 4. delno pa je bila upoštevana tudi izobrazba (predvsem pri razlikovanju strokovnjakov od uslužbencev in razlikovanju med različnimi kvalifikacijskimi kategorijami delavcev). Treba pa je opozoriti, da smo gospodinje in nezaposlene (kadar je to bilo mogoče) razvrstili po poklicu partnerja, študente in dijake po poklicu staršev, upokojenca pa po njihovem zadnjem poklicu. Pri tem je pomembno tudi to, da smo klasifikacijo pripravili na podlagi, recimo temu, »družinskega statusa«. ⁶ Tako smo vsakemu anketirancu pripisali tisti položaj, ki je v družini najvišji: npr. če je bil položaj partnerja višji, smo anketirancu pripisali poklicni položaj partnerja, študentom pa smo npr. pripisali tisti poklicni položaj enega od staršev, ki je bil višji.

Izhodiščna klasifikacija (OCCUP) je tako vsebovala naslednje kategorije:

1. kmetje; 2. polproletarci (delavci – kmetje); 3. NK-PK delavci; 4. KV-VKV delavci; 5. nižji (pomožni) uslužbenci; 6. delovodje (mojstri, predelavci ipd.); 7. zasebni obrtniki; 8. »srednji« uslužbenci (npr. tehniki, učitelji ipd.); 9. »višji« uslužbenci (tudi takšni, ki imajo vodstvena pooblastila na ravni oddelkov, sektorjev ipd.); 10. strokovnjaki; 11. direktorji; 12. politični funkcionarji.

Z naslonitvijo na predpostavko o možni hierarhični ureditvi poklicnih kategorij, ki je utemeljena tudi na nekaterih predhodnih analizah (glej Hafner Fink, 1989, predvsem str. 42), smo iz osnovne klasifikacije izpeljali petstopenjsko lestvico (SLOJ) po naslednji shemi:

SLOJ	OCCUP
1. NIŽJI SLOJI:	– kmetje – polproletarci – NK-PK delavci
2. NIŽJI SREDNJI SLOJI:	– KV-VKV delavci – »nižji« (pomožni) uslužbenci – delovodje
3. SREDNJI SLOJI:	– zasebni obrtniki – »srednji« uslužbenci – »višji« uslužbenci
4. VIŠJI SREDNJI SLOJI:	– strokovnjaki
5. VIŠJI SLOJI:	– direktorji – politični funkcionarji

⁶ Dejstvo je namreč, da smo predvsem na podlagi nekaterih teoretskih predpostavk in izkušenj iz predhodnih empiričnih analiz klasifikacijo uredili v hierarhijo od najnižjega do najvišjega položaja.

Tretja klasifikacija je bila pripravljena *empirično*, in sicer na podlagi t.i. *sintetične pristopa*. Tukaj smo do razvrstitve v sloje prišli tako, da smo najprej s predhodnimi analizami izbrali najpomembnejše kazalce družbenega položaja posameznika. Pri tem pa smo upoštevali tudi nekatere teoretske predpostavke in odločitve, da bomo za vsako klasifikacijo uporabili druga merila. Če je šlo pri poklicni klasifikaciji za merila, ki tematizirajo funkcionalno-relacijsko shemo strukturiranja družbe, pa to klasifikacijo (tako kot izobrazbeno) gradimo na merilih, ki izvirajo iz *hierarhične sheme družbenih položajev*. Klasifikacijo smo torej pripravili na podlagi kazalcev položaja na različnih vertikalnih dimenzijah porazdelitve družbenih dobrin. Izbrali smo štiri kazalce, ki so bili urejeni vsaj v obliki ordinalne lestvice (najnižja vrednost predstavlja najnižji položaj, najvišja vrednost pa najvišji položaj). Na kratko si jih oglejmo.

1. Prvi je bil kazalec *politične moči* in je konkretno pomenil formalno vključenost v politiko: članstvo in funkcije v političnih organizacijah (ZK, SZDL, ZB, ZSMS) ter članstvo in funkcije v samoupravnih organih (POLANG1).

2. Z drugim kazalcem smo merili *materialni položaj*: konkretno pa je predstavljal posedovanje predmetov trajne potrošnje (PTP).

3. Tretji in četrti kazalec pa lahko pogojno uvrstimo v dimenzijo *stila življenja*. Tako je prvi meril raven »kulturne participacije« (obiskovanje kulturnih prireditvev) (KULTURA), drugi pa raven »medijske participacije« (gledanje TV, branje časopisov) (MNOMEDIJ).

Do klasifikacije posameznikov v »sloje« smo potem prišli s pomočjo postopka *razvrščanja v skupine*, in sicer z *metodo voditeljev* (glej Ferligoj, 1989).⁷ Razvrščanje je tako potekalo v »štiridimenzionalnem prostoru«, ki so ga določali izbrani kazalci. Da bi zagotovili primerljivost, smo pred postopkom standardizirali vrednosti izbranih kazalcev, nato smo osebe razvrščali po podobnosti (oz. različnosti) v dve do devet skupin (»clustrov«). Mera podobnosti (oz. različnosti) je pri tem bila evklidska razdalja. Pri razvrščanju nismo upoštevali nobenih posebnih omejitev, zato smo razvrstili vse osebe (2056), in sicer vsako natančno v eno skupino, tako da smo prišli do popolne razvrstitve. Iz rezultatov smo ugotovili, da so najbolj smiselne razvrstitve v dve, tri, pet in sedem skupin.⁸ Zaradi primerljivosti z drugimi klasifikacijami pa smo v nadaljnje analize vključili razvrstitev v *pet skupin* (poimenovali smo jo GROUP5).

Z metodo voditeljev pridemo do razvrstitve enot (oseb) v skupine, ki niso hierarhično urejene, ampak skupine predstavljajo le približek (dejanskega) agregiranja (klasificiranja) ljudi v večdimenzionalnem prostoru izbranih kazalcev. Zato smo bili pred problemom, kako rezultat razvrščanja (skupine) urediti v smiselno hierarhijo od »najnižjega« do »najvišjega« družbenega položaja.⁹ V našem primeru smo se odločili za merilo, ki nam ga ponuja postopek razvrščanja. Tako smo najprej pripisali najnižji položaj tisti skupini, ki ima pri večini (v našem primeru je bilo to kar pri vseh) kazalcev najnižjo vrednost v središču skupine (središče skupine je voditelj – namišljena enota v geometrijskem središču skupine). Preostale

⁷ Pri tem smo uporabili programski postopek QUICK CLUSTER v okviru programskega paketa SPSSPC+ za osebne računalnike. O načinu uporabe postopka QUICK CLUSTER za metodo voditeljev glej v J. Jug, 1989. Več o konceptu in postopkih uporabe metode voditeljev pri analizi družbene slojevitosti, kakor smo jo uporabili tudi tukaj, pa glej v M. Hafner Fink, 1988 in 1989.

⁸ O merilih za izbor optimalne razvrstitve (števila skupin) glej M. Hafner Fink, 1989: 83–84.

⁹ Ta problem je še večji, če se srečujemo z izrazito neuskkljenostjo položajev na posameznih dimenzijah.

skupine (do najvišjega položaja) pa smo uredili glede na evklidsko razdaljo njihovih voditeljev od središča skupine, ki predstavlja najnižji položaj. Rezultat razvrstitve v pet skupin (standardizirane vrednosti izbranih kazalcev v središču skupin), ki so že hierarhično urejene, predstavljamo v *tabeli 1*.

Tabela 1: Razvrstitev oseb v pet skupin (»slojev«), dobljena z metodo voditeljev

	SKUP1 najnižji položaj	SKUP2 nižji položaj	SKUP3 srednji položaj	SKUP4 višji položaj	SKUP5 najvišji položaj
POLANG1	-0,4190	-0,2953	-0,1708	-0,0013	2,4767
PTP	-0,6799	-0,2773	0,0003	2,0377	0,4613
KULTURA	-0,6569	-0,4862	1,3274	0,6432	0,5411
MNOMEDIJ	-1,3609	0,3573	0,5499	0,4972	0,5483
N	507	776	342	229	202

Že pregled tabele nas opozarja na neuskkljenost med položaji na posameznih stratifikacijskih dimenzijah. To so nam potrdile tudi podrobnejše analize strukture posameznih skupin. Pri prvih dveh skupinah (torej na nižjih položajih oz. pri nižjih slojih) sicer lahko govorimo o popolni usklajenosti položajev, medtem ko pri preostalih tega ne moremo reči. Vendar pa kljub temu lahko potegnemo jasno mejo med spodnjim in zgornjim delom hierarhije: ta meja poteka med drugo in tretjo skupino.

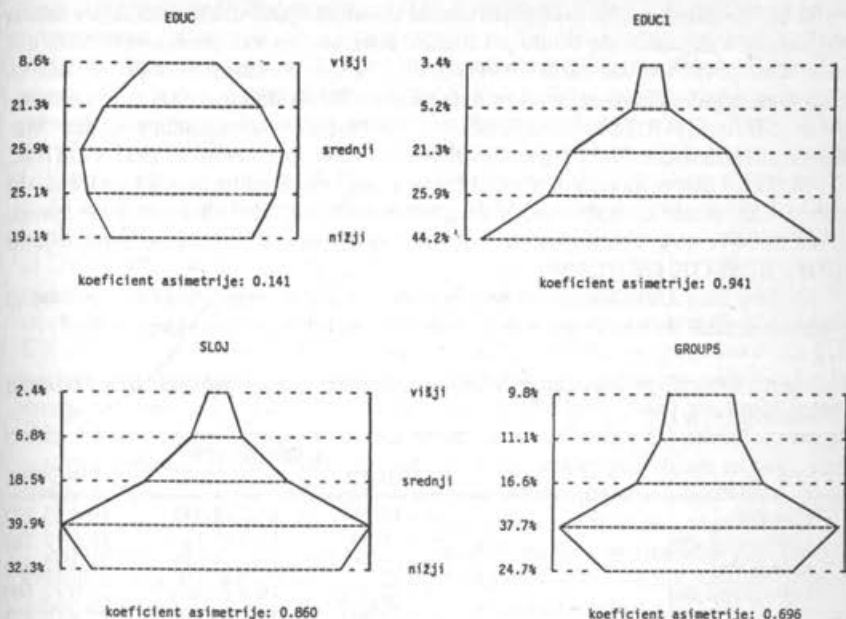
Profil slojevske strukture v Sloveniji – primerjava različnih klasifikacij

V prvi fazi primerjave treh klasifikacij smo želeli ugotoviti, ali nam uporaba različnih klasifikacij razkrije tudi različne profile stratifikacijske strukture. Pri tem smo si olajšali delo tako, da smo primerjali le petstopenjske klasifikacije (EDUC, EDUC1, SLOJ, GROUP5), pri katerih so bile posamezne kategorije urejene v hierarhijo od najnižjega položaja (vrednost 1) do najvišjega položaja (vrednost 5). Glede na takšno ureditev bomo zaradi lažje primerjave kategorije (od 1 do 5) pri vseh klasifikacijah razumeli kot sloje in jih temu ustrezno poimenovali enotno: 1. nižji; 2. nižji srednji; 3. srednji; 4. višji srednji; 5. višji.

Naša domneva, da se bodo stratifikacijski profili, ki se oblikujejo na temelju posameznih klasifikacij, med sabo razlikovali, se je izkazala za pravilno. Štiri klasifikacije so namreč razkrile tri različne oblike profilov slojevske strukture (*slika 1, gl. str. 143*).

Vidimo, da sta nam dve varianti klasifikacije po izobrazbi dali dva povsem različna profila. Pri prvi varianti (EDUC) je profil zelo blizu t. i. *diamantni obliki*, kjer noben sloj po obsegu posebej ne izstopa, čeprav lahko vidimo, da so najštevilnejši srednji sloji (25,1%, 25,9%, 21,3%), manjši pa je obseg tako nižjega (19,1%) kot višjega (8,6%) sloja. Pri drugi varianti pa lahko vidimo zelo čisto *piramidasto obliko*, kjer prevladuje nižji sloj (44,2%), nato pa se po lestvici navzgor obseg pripadnikov posameznih slojev zmanjšuje, tako da pri višjem sloju doseže najnižji delež (3,4%). Drugi dve klasifikaciji (SLOJ, GROUP5) pa nam kažeta profil, ki se približuje t. i. *»čebulni« obliki*, kjer je po obsegu največji nižji srednji sloj (39,7% oz. 37,7), nekaj manjši pa je nižji sloj. Od nižjega srednjega sloja navzgor pa je

Slika 1: Profili slojevske strukture v Sloveniji po različnih klasifikacijah

oblika podobna piramidi, pri čemer dobimo s klasifikacijo SLOJ zelo ozek vrh (višji sloj: 2,4%), s klasifikacijo GROUP5 pa relativno širok vrh (višji sloj: 9,8%).

Pregled koeficientov asimetričnosti distribucije pri posameznih klasifikacijah, kljub razlikam v obliki profilov še vedno pokaže, da gre v vseh primerih za takšen odklon od normalne distribucije, ki pomeni večji obseg nižjih slojev. Od tega pravila nekoliko odstopa klasifikacija EDUC, kjer iz koeficienta asimetrije (0.141) lahko sklepamo, da gre za distribucijo, ki se približuje normalni krivulji,¹⁰ medtem ko je ta koeficient pri drugih klasifikacijah bistveno višji (0.696, 0.860, 0.941). Nimamo sicer namena ugotavljati, katera klasifikacija najbolj ustreza dejanskemu stanju (slojevski strukturi) v Sloveniji, pa vendar lahko na tem mestu hipotetično sklenemo, da klasifikacija EDUC prav gotovo ni ustrezna, saj bistveno odstopa od preostalih treh, ki so si kljub nekaterim razlikam le bolj podobne. Pri vseh treh (EDUC1, SLOJ, GROUP5) lahko upravičeno sklepamo, da bi z ustreznim združevanjem kategorij prišli do manj razčlenjene klasifikacije (npr. v obliki tristopenjske slojevske hierarhije: nižji sloj – srednji sloj – višji sloj), ki bi v vseh treh primerih oblikovala slojevski profil piramidaste oblike. V nadaljevanju bomo zato iz analize izločili klasifikacijo EDUC. Tako bomo lahko na podlagi razlik med klasifikacijami, ki jih še pričakujemo, bolj utemeljeno opozarjali na relativnost oz. enostranskost rezultatov stratifikacijskih raziskav, ki se omejujejo izključno na eno slojevsko klasifikacijo, še posebej če je ta hkrati »apriorna« in enodimenzionalna.

¹⁰ Pri normalni krivulji distribucije je vrednost koeficienta asimetrije enaka 0.

Iz ugotovljenih razlik med prikazanimi klasifikacijami družbenih slojev lahko upravičeno sklepamo, da bomo pri analizi družbene zavesti ob uporabi različnih klasifikacij prišli tudi do različnih rezultatov. Takšno hipotezo smo preizkusili na dveh dimenzijah zavesti oz. konkretnije na dveh ideoloških usmeritvah: 1) *egalitarizem* (EGALITAR); 2) *civilna (politična) religioznost* – sprejemanje »jedra« vladajoče komunistične ideologije (CIVILREL). Obe spremenljivki (EGALITAR, CIVILREL) sta pripravljene v obliki petstopenjskega sestavljenega indeksa, ki smo ju v isti obliki uporabili tudi v drugih analizah (glej Hafner-Fink, 1989, predvsem str. 47, 49). Primerjali pa smo tri klasifikacije s po petimi kategorijami (EDUC1, SLOJ, GROUP5).

Najprej smo klasifikacije primerjali glede na obseg sprejemanja (intenzivnost) obeh ideoloških usmeritev po kategorijah vseh treh klasifikacij (glej tabelo 2).

Tabela 2: Obseg sprejemanja ideoloških usmeritev po kategorijah treh različnih klasifikacij (v %)

	a. egalitarizem		
	EDUC1	SLOJ	GROUP5
1 – nižji sloj	42.9 (3.33)	43.5 (3.35)	40.4 (3.27)
2 – nižji srednji sloj	36.6 (3.09)	37.4 (3.11)	41.2 (3.26)
3 – srednji sloj	28.8 (2.85)	27.6 (2.86)	30.4 (2.91)
4 – višji srednji sloj	14.2 (2.42)	16.4 (2.40)	24.0 (2.66)
5 – višji sloj	5.7 (1.99)	12.0 (2.16)	22.8 (2.57)
	b. civilna religioznost		
	EDUC1	SLOJ	GROUP5
1 – nižji sloj	40.4 (3.37)	38.3 (3.33)	32.0 (3.25)
2 – nižji srednji sloj	41.7 (3.36)	42.9 (3.40)	45.7 (3.45)
3 – srednji sloj	44.3 (3.30)	41.1 (3.23)	40.6 (3.22)
4 – višji srednji sloj	39.6 (3.19)	36.4 (3.12)	35.4 (3.09)
5 – višji sloj	25.7 (2.89)	58.0 (3.50)	52.5 (3.53)

Opomba: V oklepajih so dodane povprečne vrednosti spremenljivk zavesti po posameznih kategorijah.

Iz tabele vidimo, da se distribucija ideoloških usmeritev med različnimi klasifikacijami razlikuje. Vendar pa te razlike pri egalitarizmu niso tako pomembne kot pri civilni religioznosti. Dejstvo je namreč, da pri vseh treh klasifikacijah *egalitarizem* praviloma od najnižjega položaja proti najvišjemu upada. Res pa je, da je to upadanje manj izrazito pri klasifikaciji GROUP5. Razen tega pa se pri različnih klasifikacijah večji preskok oz. osnovna delilna črta pojavlja na različnih točkah v lestvici petih klasifikacijskih kategorij, in sicer: a) pri klasifikaciji EDUC1 se izrazit preskok (padec egalitarizma) pojavlja med srednjim in višjim srednjim slojem (torej med srednjo šolo in višjo šolo), ki se ponovi potem še med višjim srednjim in višjim slojem (torej med višjo in visoko šolo); b) pri klasifikaciji SLOJ pa je največji preskok med 3. in 4. kategorijo (med srednjim in višjim srednjim slojem), samo nekoliko manjši pa je med nižjim srednjim in srednjim slojem; c) pri klasifikaciji GROUP5 pa so vsi razmiki med kategorijami manj izraziti.

Posebej zanimive pa so razlike med klasifikacijami pri distribuciji *civilne religi-*

oznosti. Tukaj gre v bistvu za dva različna vzorca – na eni strani klasifikaciji SLOJ in GROUP5 s podobno distribucijo, na drugi strani pa EDUC1 z ravno nasprotnim vzorcem (razlika je lepo razvidna tudi s slike 2). Razlika je najbolj očitna pri višjem sloju, kjer je obseg civilne religioznosti pri klasifikaciji EDUC1 najnižji (močno pod povprečjem), pri drugih dveh klasifikacijah pa najvišji (močno nad povprečjem). Razlike so manjše pri drugih kategorijah, vendar tudi tukaj niso zanemarljive. Tako je pri prvih štirih kategorijah klasifikacije EDUC1 obseg sprejemanja civilne religioznosti okrog povprečja in je le srednji sloj opazno nad povprečjem. Pri klasifikacijah SLOJ in GROUP5 pa gre za nekoliko večja nihanja okoli povprečja (bolj izrazito pri klasifikaciji GROUP5), in sicer: pri nižjem sloju in višjem srednjem sloju pod povprečjem, pri nižjem srednjem sloju nad povprečjem, drugače kot pri klasifikaciji EDUC1 pa je obseg civilne religioznosti pri srednjem sloju klasifikacij SLOJ in GROUP5 ravno na povprečju. Takšne razlike, še posebej pri višjem sloju, so vsekakor tudi posledica uporabe različnih meril pri oblikovanju različnih klasifikacij. Konkretno mislimo predvsem na to, da je bilo za pripravo klasifikacij SLOJ in GROUP5 pomembno merilo položaj v hierarhiji vodenja oz. politična moč. Tako kategorija »višji sloj« klasifikacije SLOJ vključuje profesionalne politične funkcionarje in direktorje, ki so bili na položaje postavljeni (tudi) na podlagi svoje »ideološke pravovernosti«, v najvišji kategoriji klasifikacije GROUP5 pa se koncentriira največ politične moči (glej *tabelo 1*), kar zopet pojasnjuje največji obseg civilne religioznosti pri tej kategoriji. Iz istega razloga je potem, nasprotno, v »nižjem sloju« po klasifikaciji GROUP5 obseg civilne religioznosti najnižji.¹¹

Temu na kratko dodajmo še pregled analize vzročno-posledičnih povezav med klasifikacijami kot neodvisnimi spremenljivkami in ideološkima usmeritvama kot odvisnima spremenljivkama. Pri tem smo uporabili analizo variance in multiplo klasifikacijsko analizo. Rezultati teh analiz se ujemaajo z ugotovitvami o porazdelitvi posameznih ideoloških usmeritev.

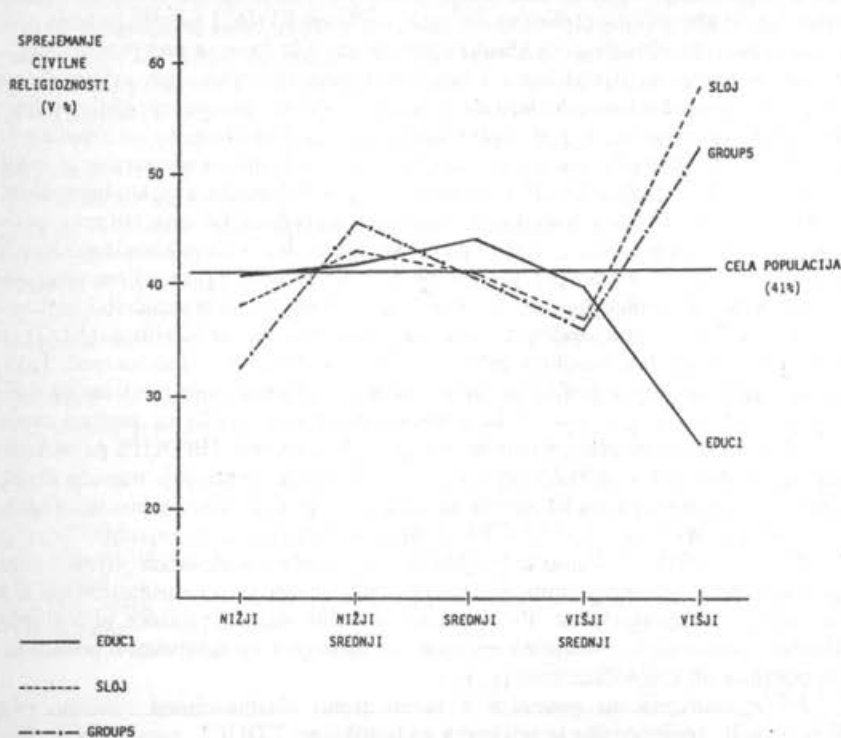
Pri *egalitarizmu* so povezave z vsemi tremi klasifikacijami značilne (sig F = 0.000). Najmočnejša je povezava s klasifikacijo EDUC1, vendar pa razlike med klasifikacijami niso posebej velike. Zopet pa so pomembnejše razlike pri *civilni religioznosti*, kjer izstopa zelo šibka povezava s klasifikacijo SLOJ (*tabela 3*). Dodajmo le še to, da pri multivariantni analizi praktično *ni značilnih učinkov interakcije* med neodvisnimi spremenljivkami, tako da najvišjo stopnjo značilnosti lahko zasledimo pri *civilni religioznosti* za interakcijo EDUC1 – GROUP5 (sig F = 0.101).

Tabela 3: Vzročna zveza med slojevsko pripadnostjo in zavestjo ob uporabi različnih klasifikacij – analiza variance in multipla klasifikacijska analiza

	univariantna analiza				multivariantna analiza				
	EGALITAR		CIVILREL		EGALITAR		CIVILREL		
	Eta	sig F	Eta	sig F	Beta	sig F	Beta	sig F	
EDUC1	0.30	0.000	0.10	0.000	0.19	0.000	0.11	0.004	
SLOJ	0.28	0.000	0.09	0.001	0.13	0.000	0.06	0.122	
GROUP5	0.25	0.000	0.15	0.000	0.12	0.000	0.15	0.000	
multiple R ²						0.116		0.035	

¹¹ V podrobnejšo analizo in pojasnjevanje teh razlik se ne bomo spuščali; opozarjamo pa na že opravljeno analizo (ideološke) zavesti družbenih slojev v Sloveniji, ki takšne razlike delno lahko pojasnjuje: M. Hafner Fink (1989): *Ideologija in zavest družbenih slojev v Sloveniji*, MC CK ZKS, Ljubljana.

Slika 2: Obseg sprejemanja *civilne religioznosti* po kategorijah klasifikacij EDUC1, SLOJ, GROUP5

Vsaj v primeru, ko je merilo pomembnosti posamezne klasifikacije njena pojasnjevalna moč v odnosu do prikazanih razsežnosti družbene zavesti, lahko rečemo, da so vse tri predstavljene klasifikacije pripravljene na podlagi relevantnih meril. Vendar pa predvsem zaradi razlik pri distribuciji civilne religioznosti lahko upravičeno trdimo, da klasifikacije vsaj v primeru pojasnjevanja družbene zavesti med sabo niso zamenljive.

Sklep

Menimo, da lahko na podlagi prikazanega primera upravičeno trdimo, da pri analizi družbene slojevitosti ob uporabi samo ene slojevske klasifikacije (kar je običajno pri tovrstnem raziskovanju) pridemo le do delne resnice o slojevski strukturi konkretne družbe. Očitno je namreč, da je konkretna družba lahko različno stratificirana. Če se povrnemo na naše razmišljanje o dveh različnih shemah strukturiranja družbe, mislimo pri tem predvsem na razlike v povezanosti med subsistemom vlog in subsistemom distribucije dobrin oz. konkretnije na prekrivanje in preglednost povezave med razredno strukturo in slojevsko strukturo. Tako je ob

statusni inkonsistentnosti zbrisana neposredna zveza med položajem posameznika v razredni strukturi in njegovim položajem v hierarhični strukturi družbenih slojev, pač pa je razvidna le zveza med razredno pripadnostjo in položajem v posameznih hierarhijah porazdelitve pomembnih družbenih dobrin. Če namreč pripadnost posameznemu družbenemu sloju razumemo kot rezultanto položajev na vseh posameznih relevantnih hierarhijah porazdelitve družbenih dobrin, je očitno, da ob neuskkljenosti teh položajev (njihovi medsebojni relativni neodvisnosti) izbor meril za slojevsko klasifikacijo ne more biti poljuben.

To pa pomeni, da za definiranje slojevskih kategorij ni dovolj nekaj teoretskih predpostavk o razredni strukturi družbe, na podlagi katerih razvrstimo izbrane poklicne kategorije v hierarhično strukturo. Nujno je torej raziskovanje, ki je usmerjeno tako v odkrivanje meril klasificiranja (relevantnih dimenzij neenakosti) kot v samo izdelavo klasifikacije. Trdimo torej lahko, da so »družbeni sloji«, kakor se pojavljajo pri raziskovanju socialne strukture, le intelektualni proizvod – rezultat klasificiranja posameznikov, ki pa se lahko bolj ali manj oddaljuje od dejanskega stanja. Utemeljenost takšne trditve na nek način dokazuje tudi prikazani empirični primer. Prispevek pa bomo sklenili z nekaterimi splošnejšimi teoretsko-metodološkimi vidiki trditve o »družbenih slojih« kot intelektualnem proizvodu.

Omenili smo že, da sta izhodišče in osnovna enota empiričnega raziskovanja družbene slojevitosti *posameznik*, ki ga pojmuje kot temeljni strukturni element in se kot tak vključuje v različne sestavljene elemente družbene strukture hkrati: npr. v družino, delovni kolektiv, stranko. Razen tega pa vse neposredne povezave med elementi strukture potekajo v bistvu z medsebojno komunikacijo različnih posameznikov. Ko govorimo o *elementih* socialne strukture, imamo v mislih tiste entitete, ki predstavljajo *realne empirične »subjekte-objekte«*. Gre torej za realitete, ki so (neposredno) dostopne izkustvu, ki torej *kot takšne* dejansko obstajajo v družbeni stvarnosti. Takšen osnovni element je ravno posameznik. Skupine povezanih posameznikov v skupnem *prostoru in času* pa predstavljajo različne sestavljene elemente strukture. Takšni sestavljeni strukturalni elementi so npr.: posamezni delovni kolektivi, družine, politični organi, sošeske, jedra družbenih gibanj, konkretne politične stranke, društva, verske sekte itd. (glej npr. Bates/Peacock, 1989).

Pri naštevanju sestavljenih elementov strukture nismo slučajno izpustili *družbenih slojev in družbenih razredov*, saj po našem prepričanju s pojmom »družbeni sloj« oz. »družbeni razred« označujemo določeno strukturno *kategorijo*, ne pa strukturnega elementa, kakor smo ga tukaj opredelili. Ravno strukturne *kategorije* pa so po našem mnenju *intelektualni proizvod*, ki je rezultat *klasificiranja* posameznih elementov po njihovem odnosu do neke skupne lastnosti. Govorimo torej lahko tudi o *tipologiji* elementov. Pri tem gre lahko za klasifikacijo sestavljenih elementov strukture ali za klasifikacijo posameznikov kot temeljnih strukturalnih elementov. Pri raziskovanju socialne strukture se običajno srečujemo s strukturnimi kategorijami – klasifikacijskimi kategorijami posameznikov – kot so npr.: sloji, razredi, poklicne kategorije itd. Opravka imamo torej s skupinami podobnih posameznikov, ki jih povezuje le neka skupna lastnost (status, vloga, poklic, položaj v delitvi dela ipd.), niso pa (nujno) povezani v času in prostoru, čeprav se v isti kategoriji lahko znajdejo tudi pripadniki istega kolektiva, bratje in sestre, zakonski partnerji ipd.

Čeprav govorimo o klasifikaciji in o posameznih klasifikacijskih kategorijah (torej tudi o slojih) kot o intelektualnem proizvodu, pa to seveda ne pomeni, da je pri tem prekinjen stik z dejanskim stanjem oz. da te klasifikacije nimajo podlage

v konkretnem strukturiranju družbe. Dejstvo je namreč, da merila za posamezne klasifikacije v družbene sloje slonijo na dejanskih neenakostih v družbi. Pomembnost posamezne klasifikacije pa je seveda odvisna od pomembnosti konkretnih oblik družbene neenakosti, ki so merilo klasificiranja. To očitno pomeni, da je (oz. mora biti) problem klasifikacije v družbene sloje raziskovalni problem, ne pa zgolj vprašanje odločitve raziskovalca o izbiri konkretne slojevske klasifikacije (tudi če ta temelji na nekaterih že opravljenih raziskavah). Pri pripravi slojevske klasifikacije je torej treba usmeriti raziskovanje vsaj na naslednji dve področji: 1) identifikacija in selekcija relevantnih razsežnosti družbene neenakosti (razlikovanja) in 2) na tej podlagi priprava izčrpane klasifikacije, ki vsebuje nedvoumne in jasno razmejene (slojevske) kategorije.

VIRI, LITERATURA:

- F. L. Bates/W. G. Peacock (1989): Conceptualizing Social Structure: the Misuse of Classification in Structural Modeling. *American Sociological Review*, 54 (4), str. 565-577.
- I. Bernik (1987): Klase i slojevi ili: šta činiti sa marksističkim pojmom klase u empirijskom istraživanju. *Sociologija*, 29 (4), str. 543-557.
- A. Ferligoj (1989): Razvrščanje v skupine. Teorija in uporaba v družboslovju. Metodološki zvezki, 4, Ljubljana.
- J. Goldthorpe & K. Hope (1974): *The Social Grading of Occupations (A new approach and scale)*. Oxford, Oxford University Press, Clarendon Press.
- M. Hafner Fink (1988): Uporaba metod razvrščanja v skupine pri proučevanju socialne strukture – socialna struktura sodobne slovenske družbe. V zborniku: *Stratifikacijske analize sodobnih družb*. Ljubljana, Slovensko sociološko društvo, str. 7-37.
- M. Hafner Fink (1989): Ideologija in zavest družbenih slojev v Sloveniji. Ljubljana, MC CK ZKS.
- J. Jug (1988): Metoda voditeljev v programskih paketih CLUSE in SPSS/PC+. V: Metodološki zvezki, 3. Ljubljana, JUS, str. 92-105.
- T. Kolosi (1984): Status and stratification. V: *Stratification and Inequalities* (ed. R. Andork/T. Kolosi). Budapest, Institut for Social Sciences.
- M. Lazić (1987): U susret zatvorenom društvu. Zagreb, Naprijed.
- A. Marradi (1990): Classification, typology, taxonomy. *Quality & Quantity*, 24 (2), str. 129-157.
- S. Ossowski (1981): Klasna struktura u društvenoj svijesti. Zagreb, Naprijed.
- M. Popović et al. (1977): Društveni slojevi i društvena svest. Beograd, Centar za sociološka istraživanja IDN.
- M. Popović et al. (1987): Društvene nejednakosti. Beograd, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- S. Saksida/K. Petrović (1972): Teoretični model socialne stratifikacije. Poskus kvantitativne verifikacije. Teorija in praksa, 9 (10), str. 1407-1419.
- S. Saksida/A. Caserman/K. Petrović (1977): Društvena stratifikacija i pokretljivost u jugoslavenskom društvu. V zborniku: *Klase i slojevi – prilozi izučavanju društvenog sistema* (ed R. Supek). Biblioteka »Čovjek i sistem«, Svezak 5. Zagreb, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za sociologiju, str. 53-92.
- H. M. A. Schadee/A. Schizzerotto (1990): Social mobility of Men and Women in Contemporary Italy. Quaderno 17, Trento, Dipartimento di Politica Sociale, Università di Trento.
- D. Sekulić (1985): Neki problemi empirijske identifikacije slojne strukture društva. *Revija za sociologiju*, 15 (1-2), str. 31-35.
- D. Sekulić (1986): O pristupima izučavanja stratifikacione strukture jugoslavenskog društva. V zborniku: *Socialna struktura* (ed. R. Kalanj, Ž. Šporer). Zagreb, Sociološko društvo Hrvatske, str. 143-164.
- I. Šiber (1987): Savez komunista, socijalna struktura i svijest. Zagreb, Centar za idejno teorijski rad GK SK Hrvatske Zagreb.
- G. Tomc/M. Pešec (1986): Družbena enakost in neenakost v Sloveniji. *Družboslovne razprave*, 3 (4), str. 45-59.
- E. O. Wright (1984): A General Framework for the Analysis of Class Structure. *Politics and Society*, 13 (4), str. 383-423.